

Kuczyńska, Jadwiga

Mazowsze w łacińskim dziele A. Cellariusi Regni Poloniae... descriptio z 1659 roku

---

Notatki Płockie 23/4-97, 11-17

1978

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mazowsze w łacińskim dziele A. Cellariusi Regni Poloniae... descriptio z 1659 roku

Andreas Cellarius, właściwe nazwisko A. Kehler (Kehler), był uczonym holenderskim okresu świetności piśmiennictwa niderlandzkiego. Nie znamy dat jego życia (XVII wiek), budzi także wątpliwość jego pochodzenie. Jedne źródła podają, że był rodem z Holandii, inne — że z Prus¹⁾. Informacja, że był rektorem gimnazjum hornańskiego zaczerpnięta jest z pełnego tytułu „Regni Poloniae... descriptio”. Oprócz tego dzieła, do którego przyjdzie nam jeszcze powrócić, Cellarius, jako geograf, matematyk i kosmograf drugiej połowy XVII w. wydał dwie inne prace, odnotowane przez biografii niemiecką i francuską²⁾. Są to: „Architectura militaris” (Amsterdam 1656)³⁾ i „Harmonia macrocosmica, seu Atlas universalis et novus totius universi creati” (Amsterdam 1661)⁴⁾. W Amsterdamie także (1659 r.) wyszło dzieło Cellariusi, którego pełny tytuł brzmi: „Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithuaniae. Omniumque regionum, iuri Polonico subiectorum novissima descriptio, urbium potissimarum icones elegantissimos et delinitionem huius Regni Geographica oculis subiiciens studio”. Andreae Cellarii, Gymnasij Hornani Rectore. Amstelodami, apud Aegidium Janssonium Volcknier.

Jest to opis Polski bardzo dokładny, chociaż autor nigdy nie był w naszym kraju. Korzystał jedynie z dzieł dotyczących tego tematu, m. in. z M. Kromera, z A. Gwagnina, z Sz. Starowolskiego i z L. Müllera⁵⁾.

„Regni Poloniae... descriptio” nie odbiega od schematu wcześniejszych opisów Polski. Podobnie, jak „Polonia” Kromera czy Starowolskiego podzielone jest na dwie główne części. Pierwsza (s. 1—128), zatytułowana „Nova descriptio Regni Poloniae, et Regionum omnium, quae illud pertinent” (Nowe opisanie Królestwa Polskiego i wszystkich regionów, które do tego należą), to ogólny opis kraju, zawierający uwagi na temat położenia geograficznego, ludności, klimatu, wód. Nieco miejsca poświęca też autor rozwarstwieniu stanowemu, obyczajom, siłom militarnym Rzeczypospolitej (przy czym, ze względów czasowych, najdłużej zatrzymuje się nad wojnami kozackimi). Omawiając ustrój polityczny kraju daje rys historyczny (dość krótki) Polski, poczynsz od czasów legendarnych, aż do panowania Jana Kazimierza z tym, że najobszerniej mówi o czasach Zygmunta III i Władysława IV. Druga, obszerniejsza znacz-

nie część (s. 129—605), zatytułowana „Singularum Provinciarum seu Regionum in Poloniae Regno particulares Descriptiones” (Częściowe opisanie pojedynczych prowincji czy to regionów w Królestwie Polskim), przynosi dokładne opisy poszczególnych województw i prowincji dawnej Rzeczypospolitej z tym, że podział przez niego dokonany nie odpowiada ściśle topograficznemu, ani politycznemu. W opisach tych zwracają uwagę różne wspomnienia związane z historią danego miasta, a także bardzo interesujące opisy licznych zabytków architektury. Do dzieła dołączone są ryciny 20 miast i mapa Polski, opatrzona podpisem: Nova totius regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithuaniae, cum suis Palatinatibus ac confinibus.

„Regni Poloniae... descriptio” Cellariusi należało do najbardziej znanych w swojej epoce. Świadczą o tym liczne jego wydania i tłumaczenia. W 1660 roku wyszło tłumaczenie holenderskie, w 1760 roku — nowe wydanie w Wilnie, w 1761 roku przedrukowano je w wydawnym w Warszawie zbiorze W. Mitzlera de Koloff „Historiarum Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae scriptorum... omnium collectio magna...”. Karol Estreicher w XIV tomie Bibliografii Polskiej poddał natomiast w wątpliwość podawane przez niektóre źródła wydanie wileńskie z roku 1730⁶⁾.

Opis Mazowsza, a właściwie dawnego województwa płockiego, obejmujący s. 588—601⁷⁾, zamieszczony jest po Żmudzi, a przed opisem Podlasia. Najwięcej miejsca poświęcił autor stolicy Mazowsza — Płockowi, omawiając położenie miasta i jego cenne zabytki. Znalazły też tu swoje miejsce i inne większe miasta: Pułtusk, Wyszogród, Ciechanów, obok mniejszych, które jednak w historii zapisały się jakimś ważnym wydarzeniem, bądź posiadają interesujące zabytki architektoniczne (Sierpe, Czersk, Stężyca). Wiadomości, jakie podaje Cellarius, poparte są źródłowo; zaznacza więc, że tę czy inną rzecz zaczerpnął ze Starowolskiego lub z Kromera (nieraz przytacza dokładną lokalizację). Należy jednak zauważyć, że często (może dla ułatwienia pracy) przepisuje zdanie, bądź fragment ze wspomnianych dzieł. Nie zawsze robi to dokładnie i poprawnie. I tak np. na stronie 593, mówiąc o sławnym rodzie Waleriuszy, podaje mylnie ich znak herbowy „cervum”, choć u Starowolskiego, na którego się w tym miejscu powołuje jest „corvum”⁸⁾.

Mimo to interesujący wydać się może opis Mazowsza, dokonany przez holenderskiego uczonego XVII wieku tym bardziej, że jest on dziś zupełnie zapomniany i bardzo trudno dostępny, a samo dzieło jak dotąd nie doczekało się polskiego przekładu ⁹⁾.

MASOVIA.

Fines. Masovia, Masaw, Masuren, quasi in medietate Poloniae constitutae, Boreales terminos Prussiae, Occiduos Poloniae Maiori, Meridionales Poloniae Minori, et Orientales Lituaniae opponit, et in quatuor partes distribuitur, Palatinatus nimirum tres, Plocensem, Masoviensem proprie dictum, Podlachicum, et Dobrinensem Terram.

Divisio. Plocensis Palatinatus inter Dobrinensem terram, Prussiam, Varsoviensem Palatinatum et Vistulam interpositus quatuor territoria, Plocense nimirum, Zaverense, Mlavense, et Stenense comprehendit, ac quinque Senatores Regni ad comitia publica ablegat; Episcopum puta Plocensem, ut et Palatinum, ac Castellanos Plocensem, Racianzensem, et Sieparcensem.

Situs. Płocko, Polocia, Ploscum, Polozko, ad Vistulam inter Wladislaviam, et Varsaviam civitas, ac Episcopi et Palatini Plocensis sedes, eminentiori fluminis Vistulae ripae insidet, prospectu amoenissimo fluvium praeterlabentem, navesque praetervehentes, ut et caetera loca subiecta cum pomariis per circuitum urbis dispositis, ac sapidissimos fructus ferentibus inspectans. Templis, ut Starovolscius refert, ditissimis abundat, inter quae praecipuum in suburbio Monialium S. Mariae Magdalenae, et Benedictorum, quorum Abbatia, et Basilica eleganter structa ac argenteis, aetatis ornamentis referata est in arce, ubi visitur inter templi eiusdem reliquias caput S. Sigismundi Regis a Rege Sigismundo III illi loco sub titulo S. Sigismundo erecto donatum, auro puro inclusum, et gemmis ac lapidibus preciosis exornatum. Capitulum hic aequales reditus cum Episcopo habet; nam praepositus ipse integrum territorium possidet, estque Supremus Dominus Nobilitatis in hoc territorio commorantis, sicut et Episcopus est Pultoviensis territorii supremus Princeps, a quo ad Regem provocatio non datur. Sed ita Nobiles sunt ipsius subditi, sicut alibi Varmiensis Episcopi, aut Cracoviensis in Severiensi Ducatu. Porro Jesuitae Collegium, in quo Juventus erudi-

Res gestae.

tur, habet. In Arce Gymnasium quoque; est sub Capituli cura, cuius professores Cracovia evocantur. Cromerus lib. 4. fol. 71. narrat, quod inter regni tempore post Miecislauum patrem Casimiri, Maslaus, alias Masos appellatus, dicti Regis Miecislai pincerna, homo potens et animosus, Plocensis regionis potitus fuerit, eamque de suo nomine Masossiam, vel Masoviam denominaverit. Idem lib. 7. Prussos, Duce Conrado Lechi Albi fratre hanc regionem regente, Ploscum Masoviae caput igne delivisse tradit. Templum autem praecipuum ibidem in arce cum pretiosis ornamentis antea igne subito exorto conflagrasse. Post Goslai mortem hic locus per biennium Episcopo caruit: Ante urbem incendio consumptam Conradus Masoviae Dux Cristinum Palatinum, bonis consiliis propositis ingruens malum depellere conantem, vita privavit. Sequutae sunt Prussorum invasiones, quibus sustinendis cum Dux Conradus par non esset, Teutonicum Ordinem in auxilium anno 1227 advocavit, sicut iam ante dictum est. Anno 1286 Lituani, et an. 1325 Poloni hanc civitatem occupatam exusserunt ¹⁰⁾. Causa male fuit, quod Masuri, sive Masoviae incolae Teutonico Ordini adhaeserint. Postquam Masoviae Duces esse defierunt, haec Urbs in Polonorum potestatem venit. Incolae ipsius satis civiles partim agros et hortos pomis abundantes colunt, partim mercaturae ob commodam navigabilis fluminis opportunitatem student. Hoc vero Salmonum et Silurorum copiosam piscationem, Martio mense praesertim, suppeditat.

Ploscum his exustum.

Fines.

Siepercia, Siepercz oppidum Beatae Virginis imagine nobilitatum. Masoviensis Palatinatus proprie sic dictus Podlachiam ab ortu, Lublinensem Minoris Poloniae Palatinatum a Meridie, Vistulam ab occasu, et Plocensem Palatinatum a Septentrione habet, Warzoviâque, Regio alias dicitur. Ei propositus est Palatinus um Castellanis septem, qui sunt Cyrenensis, Varsoviensis, Visnensis, Vissegradensis, Zacrocimensis, Ciechanoviensis, et Liviensis. In spiritualibus partim Episcopo Posnaniensi, partim Plocensi, partim Luceoriensi subiecta est. Ampla admodum provincia in duodecim territoria distribuitur, Cyrenense puta, Visnense, Zembroviense, Varsoviense, Narense, Vissegradense, Zacrocimense, Ciechanoviense, Lomzense, Rozanense, Macoviense, et Liviense, quae omnia ab urbibus, et

Palatinus Castellani.

Territoria.

**Familia
nobiles.**

op(p)idis, aut oppidulis suis primariis denominata sunt. De hac Masovia Starovolscius, Tota inquit, habet 45 000 Equestrium familiarum, et sola Prasnensis Regio 7 000 continere perhibetur. Vetustissimam autem ait Valeriam Romanorum, progentilicis insignibus cervum¹¹⁾ gestantem, et tam soecundam sobole, ut ad duo millia familiarum prope accedat.

¹²⁾

Vissegradum, Wischegrad ad Vistulam in finibus Plocensis Palatinatus ad Cuiaviam Cromerus et nonnulli alii referunt. An. 1329 Teutonicus Ordo a Bohemis adiutus Vissegradum et arcem Naclō vi occuparunt, et igne foedarunt, ac tandem arce Racziano potiti sunt. An. 1370 post mortem Casimiri Poloniae regis Zemo vitus Masoviae Dux hanc arcem cum ceteris, Rava nempe, Gastinino et Sochassovia in potestatem suam redegit, ut idem Cromerus refert. Czerniensem Vissegrado et Vistulae vicinum, divite Regularium Canonice Abbatis Nobilitatur.

Czermiensko, et Czermielco in nonnullis tabulis, inveniuntur, in quibus Vissegradum huic loco ratione fluvii defluentis praepositur: in aliis tamen subiungitur.

Zakrotzinum territorii sui caput, haud procul a Bugi in Vistulam influxu.

**Episcopi
Plocensis
ius.**

Pultovia, Pultowska sedes, et domicilium Episcopi Plocensis¹³⁾, et huius urbis, ut et territorii circumiacentis domini, cui Nobiles subditi sunt, ut Varmiensi Episcopo in Prussia, aut Cracoviensi in Severiae Ducatu sui Nobiles parent, nec ad Regem appellando causam transferre possunt. Aedes huius loci ex lateribus, aut lapidibus factiis constant, et arx ipsa admodum elegans in insula flumine navigabili Narew circumfusa scopulo insidet. Urbem nobilitant Collegium Canonice, templo magifico ornatum, et Iesuitarum, ac horti, et pomaria amoena. An. 1324 Litvani Mazoviam vastarunt, et hanc civitatem cum 130 pagis, ac 30 templis exusserunt, eandemque anno 1337 diripuerunt. An. 1364 aut 65 idem oppidum cum arce incendunt. Cromerus. Anno 1656 Sueci hunc locum occuparunt, quem postea Poloni irritō conatu obsedere.

Camienietz, Kamienietz oppidum in margine fluvii Bugi, et in via quae Warsovia per Grodnam viatores Vilnam deducit.

Ciechanovia supra praecedens oppidum ad eundem fluvium, quam cum Pultovia. 1337 Olgerdus Magnus D.

**Olgerdus
caesus.
Masoviae
mister
status.**

Lithuaniae occupavit, a Masuris postea caesus. Masovia certe et Dobriniensis regio plurimis invasionibus et depopulationibus afflicta fuit a Lituanis, qui anno 1285 a Conrado Masoviae Duce in auxilium vocati Ladislao Cuiaviae Duci Costininū eripuerunt, ac postea ex amicis inimici facti, eidem Conrado Sochaczoviam, et Plociam ademerunt, ac ubique incolis magna intulerunt.

Czyrsko, Czersko supra Warsoviā in Vistulae ripa, locus nobilis periculo ingenti, in quo versatus est mense Martio anno 1656. Fridericus Marchio Durlacensis, qui a Polonis ad angustias redactus, in collapsum quoddam, et vetus propugnaculum evadens, aedificiis circumiacentibus incendio deletis, ne hostibus usui forent, se tamdiu defendit, donec ab ipsis relictis, non tamen sine magno discrimine Warsoviā elapsus est.

Stezycia, Stezyca, infra introitum Wyperz fluvii in Vistulam, locus nobilis conventu Rokossianorum, sive Polonicae Nobilitatis, quae anno 1606 et 1607 in hoc loco congregata literis Warsoviā missis Regi difficultates Regni significarunt.

Varka vel Warka ad Piltzam¹⁴⁾ fluvium in Sendomiriensis Palatinatus consiniis oppidulum optima cerevisia nobile, a quo Warsoviā 7 millia numerantur. Anno 1656 a Suecis occupatum, et, ut fertur, exustum est.

P r z e k ł a d :

MAZOWSZE.

Granice. Mazowsze leży jakby w środku Polski. Od północy graniczy z Prusami, od zachodu z Wielkopolską,

od południa z Małopolską, a na wschodzie z Litwą. Podzielone jest na cztery części, a właściwie na trzy województwa: płockie (właściwa nazwa mazowieckie), podlaskie i ziemię dobrzyńską.

Granice. Województwo płockie, leżące między ziemią dobrzyńską, Prusami, województwem warszawskim i Wisłą,

obejmuje cztery obszary: ziemię płocką oczywiście, zawkrzeńską¹⁵⁾, mławską i szeńską. Na publiczne

Senatorowie zgromadzenia wysłał pięciu senatorów Królestwa, a mianowicie: biskupa i wojewodę płockiego oraz kasztelanów: płockiego, raciańskiego i sierpeckiego.

Położenie. Płock — miasto nad Wisłą, pomiędzy Włocławkiem i Warszawą, jest siedzibą biskupa i wojewody płockiego. Osadzony na wyższym brzegu Wisły, skąd rozciąga się widok na przepływającą rzeką statki i położo-

ne wokół miasta sady ze smakowitymi owocami. Kościołów, jak podaje Starowolski¹⁶⁾, jest tu mnóstwo i to bardzo bogatych; pomiędzy nimi jeden na przedmieściu pod wezwaniem Św. Marii Magdaleny i opactwo benedyktynów na zamku, a także bazylika pięknie zbudowana, ozdobiona w srebro i w klejnoty¹⁷⁾. Tu między świętymi relikwiami można zobaczyć głowę świętego Zygmunta króla¹⁸⁾, szczerze ofiarowaną tej świątyni przez króla Zygmunta III. Zamknięta jest w złotej skrzynce, ozdobionej drogimi kamieniami i kosztownymi perłami. Tutejsza kapituła ma dochody równe biskupim, bowiem do proboszcza należy cały obszar; jest on najwyższym panem szlachty, zamieszkującej na tym terenie¹⁹⁾. Także i biskup jest najwyższym panem ziemi pułtuskiej i tylko przez niego przechodzą odwołania do króla. Szlachta poddana jest pod jego władzę, podobnie jak biskupowi warmińskiemu, albo krakowskiemu w Księstwie Siewierskim²⁰⁾. Jezuici mają tu kolegium, w którym kształci się młodzież²¹⁾. W zamku jest także gimnazjum pod opieką kapituły, do którego sprowadzono profesorów z Krakowa²²⁾. Kromer (ks. 4, s. 71) podaje, że w czasach bezkrólewia, po śmierci Mieszka ojca Kazimierza, Masław zwany też Mazosz, który był podczasym u króla Mieszka, człowiek możny i śmiały, opanował dzierżawy płockie i od swego imienia nazwał Mazowszem²³⁾. Ten sam autor wyklada w księdze siódmej²⁴⁾, że Prusacy zniszczyli ogniem ziemie rządzone przez księcia Konrada, brata Leszka Białego, a także stolicę Mazowsza — Płock. Świątynię zaś, a zwłaszcza przy tym zamek z cennymi zabytkami spalił tymczasem nieoczekiwany ogień od wschodu. Po śmierci Gosława ziemia ta przez dwa lata była pozbawiona biskupa²⁵⁾. Przed spaleniem miasta książę mazowiecki Konrad zgładził wojewodę Krystyna²⁶⁾, usiłującego przedłożeniem dobrych rad wykorzystać szeregające się zło. Nastąpiły napaści Prusów. Gdy książę Konrad nie był w stanie pokonać ich, wezwał na pomoc w 1227 roku Zakon Krzyżacki, jak już poprzednio powiedziano²⁷⁾. W 1286 roku Litwini i w 1325 roku Polacy zajęli to miasto i spalili. Przyczyną nieszczęścia było to, że mieszkańcy Mazowsza graniczyli z Zakonem Krzyżackim. Po wygaśnięciu książąt mazowieckich miasto wróciło pod panowanie Polski.

Płock spalony przez nich.

Mieszkańcy jego uprawiają po części (swoje) prywatne pola i ogrody obfitujące w drzewa owocowe, po części zajmują się handlem ze względu na dogodne położenie i żeglowną rzekę. Jest tu wyjątkowa obfitość łośosi i sumów, szczególnie z połowów marcowych.

Miasto Sierpc jest sławne z obrazu Najświętszej Pani (28). Województwo mazowieckie, inaczej zwane ziemią warszawską, graniczy od wschodu z Podlasiem, z województwem lubelskim w Małopolsce od południa, z Wisłą od zachodu i z województwem płockim od północy. Ma wojewodę i siedmiu kasztelanów, którymi są: czerski, warszawski, wiski, wyszogrodzki, zakroczymski, ciechanowski i liwski. Kościół podlega częściowo biskupowi poznańskiemu, częściowo płockiemu, częściowo łuckiemu. Tak obszerna prowincja podzielona jest na dwanaście ziem, a mianowicie: czerska, wiska, zambrowska, warszawska, nurska, wyszogrodzka, zakroczymska, ciechanowska, łomżyńska, rożańska, malkowska i liwska; wszystkie przyjęły nazwy od stolic, znanych miast i miasteczek. Starowolski mówi²⁹⁾, że całe Mazowsze posiada 45 tysięcy rodów szlacheckich, a sama ziemia przasnyska, jak twierdzą, 7 tysięcy. Najdawniejszy ród podobno wywodzi się od rzymskich Waleriuszy, ma w swym herbie Ślepowron³⁰⁾. Tak bardzo jest liczny, że zbliża się prawie do dwóch tysięcy rodzin.

Granice.

Wojewoda. Kasztelani.

Ziemie.

Rody szlacheckie.

Wyszogród, jak podaje Kromer³¹⁾ i wielu innych, leży nad Wisłą, na granicy województwa płockiego i Kujaw. W 1329 roku Zakon Krzyżacki, wspomagany przez Czechów, opanował i zniszczył ogniem Wyszogród i zamek Nakło, również tak potężny zamek, jak Raciąż. W 1370 roku, jak podaje ten sam Kromer, po śmierci króla polskiego Kazimierza, Ziemiowit książę mazowiecki objął swoją władzą ten zamek i inne, a mianowicie Rawę, Gostynin i Sochaczew³²⁾.

Czerwińsk — w pobliżu Wyszogrodu, położony nad Wisłą, słynie z bogatego opactwa kanoników regularnych. Czerwińsk albo Czermielko, jak podają w niektórych źródłach³³⁾, leży w miejscu, w którym koło Wyszogrodu Wisła rozlewa się. Gdzie indziej jest (ona) ujarzmiona.

Zakroczym — stolica ziemi zakroczymskiej, leży niedaleko ujścia Buga do Wisły.

Uprawnienia biskupa plockiego.

Pułtusk jest siedzibą i rezydencją biskupa plockiego, pana tego miasta i okolic, które je otaczają. Podlega mu szlachta, jak biskupowi warmińskiemu w Prusach, albo krakowskiemu w Księstwie Siewierskim. Nie mogą wnieść odwołania, nawet do króla. Tutejsza świątynia zbudowana jest z cegły i z kamienia, a sam zamek, nadzwyczaj piękny, położony jest na wyspie, pośród Narwi, bystrej rzeki, opływającej wierzchołek góry. Zabytkami miasta są kolegia: kanoników, z pięknie ozdobioną świątynią i jezuitów³⁴⁾. Są tu ogrody i owocujące sady. Według Kromera³⁵⁾ w 1324 roku Litwini zniszczyli Mazowsze i obrabowali mieszkańców w 130 wsiach, również 30 kościołów. W 1364 r., a także w 1365 roku podpalili miasto i zamek. W 1656 roku miejsca te zajęli Szwedzi, usiłowali je potem odbić pobudzeni Polacy.

Świątynia. Zamek.

Rzeka Narew.

Kamieniec — miasto nad rzeką Bugiem i na szlaku prowadzącym wędrowców z Warszawy przez Grodno do Wilna.

Olgierd zabity. Uprawnienia Mazowska.

Ciechanów — miasto nad rzeką, leży wyżej, niż wymieniony wcześniej Pułtusk. W 1337 roku zajął je Olgierd Wielki Książę Litewski, ale został następnie zabity przez Ma-

zowszan³⁶⁾. Mazowsze, zwłaszcza zaś ziemię dobrzyńską dręczyły najazdy i rabunki Litwinów, którzy w 1285 r. wezwani na pomoc przez Konrada księcia mazowieckiego oswobodzili Gostynin, a potem z przyjaciół stali się wrogami. Zamiast oddać Konradowi Sochaczew i Płock, wszędzie czynili mieszkańcom wielkie szkody.

Niebezpieczeństwo grożące od Fryderyka margrabiego Warbadeńskiego.

Czersk — położony nad brzegiem Wisły powyżej Warszawy. Miejsce upamiętnione wielkim niebezpieczeństwem, które zagrażało miastu w marcu 1656 roku. Fryderyk margrabia badeński doznał klęski od Polaków, wpadł w zasadzkę, w dawną twierdzę. Po spaleniu okolicznych budowli, gdy groziło natarcie wroga, bronił się aż do chwili, gdy nie bez wielkich strat wycofał się do Warbadeńskiego³⁷⁾.

Rokoszanie.

Stężyca leży poniżej ujścia rzeki Wieprz do Wisły; miejsce sławnego zjazdu rokoszan, czyli szlachty polskiej, która w 1606 i w 1607 roku w tym miejscu zgromadzona, w listach wysłanych do Warszawy wskazywała na niebezpieczeństwa Królestwa³⁸⁾.

Warka — miasteczko nad rzeką Pilicą, w województwie sandomierskim, słynie z wyrobu znakomitego piwa. W 1656 roku zajęte zostało przez Szwedów i, jak wieść niesie, spalone³⁹⁾.

PRZYPISY

- 1) Por. Encyklopedia Powszechna S. Orgelbranda, t. 5, Warszawa 1861, s. 33—34.
- 2) Por. Christian Gottlieb Jöcher: Allgemeines Gelehrten-Lexicon, t. 1, Lipsk 1750, s. 1796 oraz Nouvelle Biographie Universelle, t. 9—10, Paryż 1854, s. 353.
- 3) Miejsce wydania tego dzieła podaje J. H. Zedler w Grosses Vollständiges-Lexicon, t. 5, Lipsk 1733; inne źródła podają jedynie rok wydania.
- 4) Ch. G. Jöcher podaje jeszcze jedno wydanie tego dzieła w Amsterdamie 1708 roku, op. cit. (por. też przypis 2).
- 5) Por. Marcin Kromer: Polonia sive de origine et rebus gestis Polonorum libri XXX (1555); Aleksander Gwagnin: Descriptio veteris et novae Poloniae (1585); Szymon Starowolski: Polonia sive status Regni Poloniae descriptio (1632); Lorenz Müller: Polnische, Liffllaendische, Moschowiterische, Schwedische und andere Historien, so sich unter diesem jetzigen Koenig zu Polen Zugetragen, Leipzig 1585.
- 6) Por. Karol Estreicher: Bibliografia polska, t. XIV, Kraków 1896, s. 114—115.
- 7) Opis Mazowsza w dziele Cellariusza obejmuje województwo plockie, Podlasie i ziemię dobrzyńską.

- Nas interesuje tylko część związana z dzisiejszymi granicami Mazowsza. Pomija się tu także fragment o Warszawie (w dziele s. 593—598), gdyż z dzisiejszego punktu widzenia nie byłoby właściwe włączenie Warszawy w opis województwa plockiego.
- 8) Por. Simonius Starowolsci: Tractatus tres, I. Polonia, Wrocław 1733, s. 40.
  - 9) Tekst podano za wydaniem: Andreas Cellarius: Regni Poloniae, regionumque omnium ad id Pertinentium Novissima descriptio, Amsterdam 1659. Egzemplarz Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego, sygn. 1007965.
  - 10) W tekście jest „exusserunt”.
  - 11) Cellarius przepisał błędnie ze Starowolskiego, u którego zamiast „cervum” (jeleń) jest „corvum” (kruk, tu: ślepowron).
  - 12) Tu opuszczony fragment o Warszawie; por. przypis 7.
  - 13) W tekście jest „Polocensis”.
  - 14) Według mapy Mazowsza drugiej połowy XVI w. rzeka ta nosiła nazwę „Pilcza”. Por. Atlas historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku. Część I, Warszawa 1973, mapa.
  - 15) Według danych Atlasu Historycznego wojewódz-

- two płockie obejmowało ziemię płocką oraz ziemię zawkrzeńską, w obręb której wchodziły powiaty: mławski, szreński i niedzoborski. Por. Atlas Historyczny... Część II, Warszawa 1973, s. 75.
- 16) Por. Sz. Starowolski: Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego. Tłum. Antoni Piskardo, Kraków 1976, s. 113.
  - 17) Bazylika katedralna w Płocku — pierwotna romańska z XII wieku, przebudowana w stylu renesansowym m. in. przez Jana Cinięgo i Bernarda di Zanobi de Gianotis w latach 1532—1534 (z inspiracji biskupa Andrzeja Krzyckiego) i Jana Baptystę z Wenecji w latach 1556—1563; na początku XX wieku katedra została gruntownie przebudowana. Opactwo benedyktyńskie na zamku płockim istnieje od XII wieku, kościół wczesnobarokowy z około 1632 roku, na miejscu wcześniejszego — gotyckiego. Kościół norbertanek św. Marii Magdaleny oraz ich klasztor powstał na przełomie XIV—XV wieku.
  - 18) Relikwie św. Zygmunta i św. Henryka przywiozł w 1165 roku do Płocka biskup Werner i od tego czasu katedrę zwano kościołem św. Zygmunta. W 1627 roku nowo obrany biskup płocki Stanisław Lubieński przyjmował mową Zygmunta III, który jadąc na wyprawę szwedzką do Prus, wstąpił do Płocka i ofiarował katedrze relikwiarz srebrny na głowę św. Zygmunta. Por. (Michał Nowodworski, red.): Encyklopedia Kościelna, t. 19, Warszawa 1893, s. 566 oraz (Bronisław Chlebowski, Władysław Walewski, red.): Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 9, Warszawa 1890, s. 294.
  - 19) Kapituła płocka zaliczała się zawsze do najznakomitszych w kościele polskim. Mieściła w swym gronie 9 prałatów, a między innymi proboszcza katedry, którego nominował król. Proboszcz katedry miał bardzo szerokie uprawnienia. I tak np. Jędrzej Opaliński w 1598 roku pierwszy nazwał się księciem i przywłaszczył sobie całkowity rząd nad szlachtą. Por. W. Krzyżanowski: Katedra płocka i jej biskupi, Płock 1877, s. 16—19.
  - 20) Biskupi niektórych diecezji mieli w dawnych wiekach szerokie uprawnienia wobec ludności, czyniące ich niemal władcami. W XIII wieku pierwotna dotacja kościoła płockiego, stanowiąca jego patrymonium, podobnie jak w całej Polsce, została podzielona między biskupa i kapitułę. Wtedy biskup oprócz dóbr złotoryjskich w ziemi nurskiej, folwarków na przedmieściach Płocka i gruntów w ziemi dobrzyńskiej, otrzymał powiat pułtuski i począwszy od Hieronima Szeptyckiego biskupi płoccy zaczęli używać tytułu księcia pułtuskiego. Por. Encyklopedia Kościelna, op. cit., t. 19, s. 574.
Tytuł księcia przyznano biskupowi warmińskiemu już w XIV wieku, a potwierdził to (oraz inne przywileje) cesarz Karol IV złotą bullą w 1357 r. Por. Encyklopedia Kościelna, op. cit., t. 30, s. 234. Biskupi krakowscy należeli do najznakomitszych w kraju. Księstwo Siewierskie zakupił biskup Oleśnicki (1443 r.) od Waclawa księcia cieszyńskiego. Biskupi krakowscy nie od razu zaczęli używać tytułu księcia. Dopiero biskup Jan Rzeszewski — piąty biskup po Oleśnickim, zaczął się pisać dux Severiae. Por. Encyklopedia Kościelna, op. cit., t. 11, s. 370.
  - 21) Kolegium jezuitów w Płocku ufundowane zostało w 1607 roku i rozbudowane około 1616 roku.
  - 22) Szkoła katedralna (choć nazywaną ją zamkową), według świadectwa źródeł z XV wieku mieściła się w mieście naprzeciw zamku. Istniała ona już od końca wieku XI. W XV wieku nauczali tu bakałarze i magistrzy Akademii Krakowskiej. Por. Tadeusz Żebrowski: Stolica książąt mazowieckich i płockich w latach 1138—1495 w: Dzieje Płocka, Płock 1973, s. 97.
  - 23) Masław był podczaszym u Mieszka II. Władzę na Mazowszu objął po wygnaniu z kraju Kazimierz Odnowiciela. Kiedy ten powrócił, Masław wystąpił przeciwko niemu zbrojnie. W 1047 roku zginął w walce z połączonymi siłami Kazimierza i Jarosława Mądrego księcia kijowskiego. Por. Marcin Kromer: O sprawach, dziejach i wszystkich innych potocznościach koronnych polskich. Książ XXX. Przez Marcina Błażowskiego... na polski język przetłumaczone. Kraków 1611, ks. 4, s. 66.
  - 24) Prusacy wtargnęli na ziemię Konrada, gdy dowiedzieli się o zabiciu przez niego wojewody płockiego Krystyna, którego bardzo szanowali i zwali „Bogiem”. Por. M. Kromer: op. cit., ks. 7, s. 169.
  - 25) Biskup Gosław (herbu Gryf) zmarł w 1223 roku. Za jego panowania Prusacy spalili kościół katedralny. Po śmierci Gosława przez 2 lata nie było na Mazowszu biskupa, co było dodatkowym kłopotem dla księcia Konrada. Por. M. Kromer: op. cit., ks. 7, s. 170.
  - 26) Krystyn sprawował pieczę nad młodym Konradem, który często postępował nierozważnie. Stał się też brzością granic województwa przed Prusakami i Litwinami. Obce narody zwały go Wielkim Wojewodą Mazowsza. Por. M. Kromer: op. cit., ks. 7, s. 169, oraz przypis 5.
  - 27) O napaściach Prusów na Mazowsze wspomina Cellarius kilka wersów wcześniej. Układ między Konradem a Zakonem istniał już od lutego 1226 r. Po zamordowaniu w 1227 roku we wsi Marcinkowo księcia Leszka Białego przez ludzi księcia Świętopełka, Konrad zgodnie z prawem rodowym powinien pomścić śmierć starszego brata. Przeszkodziły mu w tym sprawy związane z możliwością opanowania Małopolski. Krzyżacy nie kwapili się z pomocą, a Konrad potrzebował spokoju na północy. Od 1227 roku zaczął więc pertraktować z innym zakonem rycerskim, któremu w 1228 roku wydał dokumenty lokacyjne. Zakon od swej siedziby przyjął nazwę braci dobrzyńskich. Por. Karola Ciesielska: W zasięgu krzyżackiego miecza, Warszawa 1961, s. 20—21.
  - 28) Obraz NMP w Sierpcu, znajdujący się w kościele Benedyktynek, znany jest ponoć od końca XV wieku. Sam zaś kościół został wystawiony w 1483 roku. W 1620 roku Zofia Potulicka sprowadziła z Chełmna benedyktyńki, dla których założyła przy kościele klasztor. Por. Sz. Starowolski: op. cit., s. 113; Słownik geograficzny..., op. cit., t. 10, s. 594—596.
  - 29) Por. Sz. Starowolski: op. cit., s. 113.
  - 30) Najprawdopodobniej idzie tu o mazowiecki ród Krasieńskich, którzy zadużyli się wielce ksiądzom mazowieckim. Por. Bartosz Paprocki: Herby rycerstwa polskiego, Kraków 1584, s. 312—313.
  - 31) Por. M. Kromer: op. cit., ks. 11, s. 251—252.
  - 32) Ziemiomit po śmierci Kazimierza objął Płock, Rawę, Wyszogród, Gostynin i Sochaczew. Zamki oddawali mu starostowie dobrowolnie. Por. M. Kromer: op. cit., ks. 13, s. 282.
  - 33) Na mapie dołączonej do Polonii Starowolskiego miasto to nosi nazwę „Czermielko”. Por. Simonis Starowolski: Tractatus tres. I, Polonia, Wrocław 1733.
  - 34) Od grudnia 1565 roku sprowadzeni przez biskupa płockiego Andrzeja Noskowskiego Jezuici z Braniewa rozpoczęli organizowanie kolegium, które przetrwało aż do kasaty zakonu w 1773 r. Wykładał w nim m. in. tłumacz Biblii Jakub Wujek, Piotr Skarga, uczniem zaś był Maciej Kazimierz Sarbiewski. W pierwszej połowie XV wieku istniała w Pułtuskowi szkoła parafialna, w której nauczycielami byli wychowankowie Akademii Krakowskiej. Po 1449 roku szkoła stała się kolegiacką. W końcu XV wieku wśród jej nauczycieli był Jan Głogowczyk, filozof i filolog, później profesor logiki w Akademii Krakowskiej. Kościół kolegiacki, pierwotny późnogotycki sprzed 1443 r., rozbudowany został na wspaniałą bazylikę renesansową w 1560 roku przez Jana Baptystę z Wenecji. Por. Tadeusz Maczubski: Pułtusk i okolice, Warszawa 1976, s. 23—24, 32—34.
  - 35) Por. M. Kromer: op. cit., ks. 11, s. 249. W 1324 r. Litwini, którzy w tych czasach napadali na pol-

skie krainy, najechali dzierzawy pultuskie biskupa płockiego, obrabowali i spalili 130 wsi na Mazowszu. Nie wspomina natomiast Kromer o zniszczeniu 30 kościołów. Wiadomość o spaleniu Pułtusza (bez daty) podaje w księdze dwunastej, na stronie 278.

- 36) Kromer wspomina o zniszczeniu Ciechanowa w 1337 roku. Nie mówi nic o księciu litewskim Olgierdzie, który miałby zginąć z rąk Mazowszan. Podaje nieco inną wersję tych wydarzeń: Litwini podczas ucieczki sami rzucali się do rzeki, nie chcąc zginąć z rąk Polaków. Por. M. Kromer: op. cit., ks. 12, s. 262. Podobną wersję podaje Strykowski. Por. Maciej Strykowski: Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytkiej Rusi, Warszawa 1846, ks. 12, s. 17.
- 37) Mowa tu o pogromieniu przez Czarnieckiego pod Warką oddziałów szwedzkich pod dowództwem

Fryderyka margrabiego badeńskiego. Szwedzi, uchodząc przed Polakami, zamknęli się w zamku czerskim, a część bliższą miasta spalili. Por. Encyklopedia S. Orgelbranda, t. 6, Warszawa 1861, s. 465.

- 38) Mowa o rokoszu Zebrzydowskiego, który na czele województwa krakowskiego i sandomierskiego stanął pod Stężycą w kwietniu 1606 roku. Spisane i wysłane zostały na sejm skargi na króla. Nie przyniosły one jednak żadnego skutku. Zygmunt III wysłał Piotra Skargę z misją odciążenia wojewody od rokoszu. W maju 1607 roku ponownie zbrali się rokoszanie pod Stężycą. Por. Słownik geograficzny..., t. 11, s. 340.
- 39) Warkę, jedną z miejscowości leżących nad rzeką Pilicą, wymienia Cellarius przy opisie ziemi rawskiej i Łowicza. Por. A. Cellarius: op. cit., s. 233.

